

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA PEDAGOGIJU

UČITELJSKE UDRUGE U BiH U VRIJEME AUSTRO - UGARSKE

Završni magistarski rad

Mentor: Prof. dr. Snježana Šušnjara

Student: Imamagić Azemila

Sarajevo, 2019. godine

UNIVERZITET U SARAJEVU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA PEDAGOGIJU

UČITELJSKE UDRUGE U BiH U VRIJEME AUSTRO - UGARSKE

Završni magistarski rad

Mentor: Prof. dr. Snježana Šušnjara

Student: Imamagić Azemila

Sarajevo, 2019. godine

Sadržaj

1. UVOD.....	4
2. ŠKOLSTVO U BOSNI I HERCEGOVINI U VRIJEME AUSTRO – UGARSKE OKUPACIJE.....	5
2.1. Obrazovne prilike pred dolazak Austro – Ugarske monarhije.....	5
2.2. Obrazovne prilike po dolasku Austro – Ugarske monarhije.....	7
2.3. Osnovno školstvo.....	9
3. Učiteljstvo u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austro – Ugarske.....	12
Položaj učiteljica.....	16
4. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA.....	18
Predmet istraživanja.....	19
Cilj istraživanja.....	20
Zadaci istraživanja.....	20
Istraživačka pitanja.....	21
Metode.....	21
5. INTERPRETACIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA.....	23
Osnivanje učiteljskih udruga.....	24
Učiteljske udruge.....	27
Savez učiteljskih društava Bosne i Hercegovine.....	32
Rad učiteljskih udruga tokom Prvog svjetskog rata.....	33
Postignuća i slabosti u radu učiteljskih udruga.....	35
Uloga pedagoške štampe u djelovanju učiteljskih udruga.....	37
6. ZAKLJUČAK.....	40
7. LITERATURA.....	42

1. UVOD

Potreba za udruživanjem u zajednice i društva različitog tipa svojstvena je ljudskoj vrsti još od najranijih doba, te prenošena kroz vrijeme, prostore i različite kulturno – historijske prilike. Padom srednjovjekovne bosanske države na ovim prostorima su se izmijenile različite okupacione sile pri čemu je svaka od njih provodila svoju politiku u svim sferama kulturnog i društvenog života, usljed čega se stanovništvo, potaknuto raznolikim razlozima, udruživalo u udruženja podjednako raznolikog karaktera.

Predmet ovog rada su učiteljske udruge u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austro – Ugarske i zasnovan je na proučavanju različitih izvora koji se bave ovom tematikom, literarne i arhivske građe iz tog perioda. Arhivska građa koja sadrži značajan repozitorij publikacija iz Austro – Ugarskog perioda predstavlja prozor u svijet pojavama kao što su učiteljske udruge. Budući da je okupacija Bosne i Hercegovine od strane Austro – Ugarske monarhije pogodovala nastanku različitih promjena u obrazovnom sistemu bilo je potrebno prvo dati osvrt na te prilike. Kada je riječ o učiteljskim udrugama, neminovno je osvrnuti se i na prilike u kojima je učiteljstvo Bosne i Hercegovine radilo i probleme sa kojima se susretalo u svom radu i životu, a zatim se baviti predmetom istraživanja – učiteljskim udrugama. U radu su istaknute učiteljske udruge o čijem je osnivanju, postojanju i radu bilo moguće pronaći podatke u arhivskoj i bibliotečkoj građi, pri čemu nije isključeno postojanje udruga koje nisu pomenute u ovom radu, a o kojima nema podataka koji su nam bili dostupni pri istraživanju.

Opravdanost istraživanja ove tematike ogleda se prvenstveno u značaju učiteljstva kao faktora širenja odgoja i obrazovanja na ovim prostorima u vrijeme Austro – Ugarske okupacije. Učiteljstvo je značajan faktor u pomenutom procesu, pa je iz tog razloga pri razmatranju odgojno – obrazovnih promjena jedne političke, kulturne i društvene epohe potrebno osvrnuti se na položaj učitelja i njihov angažman u učiteljskim udrugama da bi se stvorila što jasnija i šira slika obrazovnih prilika tog perioda. U tom kontekstu učiteljske udruge predstavljaju fenomen jednog perioda u školstvu Bosne i Hercegovine, kojem je do sada posvećeno jako malo pažnje, a čije postojanje ne bi trebalo biti zanemareno budući da predstavljaju sliku učiteljske profesije u vremenu i prilikama koje učiteljima nisu bile naklonjene.

2. ŠKOLSTVO U BOSNI I HERCEGOVINI U VRIJEME AUSTRO – UGARSKE OKUPACIJE

2.1. Obrazovne prilike pred dolazak Austro – Ugarske monarhije

Kako bismo što autentičnije prikazali promjene koje je Austro – Ugarska okupacija napravila, smatramo neophodnim ukratko prikazati obrazovne prilike koje je Austro – Ugarska zatekla u Bosni i Hercegovini svojim dolaskom, a koje su do tada bile pod uticajem osmanske uprave.

Osmansko carstvo u Bosni i Hercegovini vladalo je od 1463. do 1878. godine, dakle četiri stotine godina, kroz koje je uređivalo obrazovne prilike u skladu sa politikom Carstva. „Sistem obrazovanja kakav je praktikovan u ostalim dijelovima Osmanskog carstva prenio je i u bosanske krajeve“ (Bećirović & Hurić – Bećirović, 2015: 187).

Kasumović navodi da se katolička pismenost razvijala pod utjecajem katoličke crkve iz Rima, a pravoslavna pod utjecajem pravoslavne crkve iz Srbije, odnosno Rusije. Što se tiče organizacije muslimanskog školstva i obrazovanja u Bosni i Hercegovini u osmanskom periodu ono je bilo usko vezano za organizaciju i rad školstva u Osmanskom carstvu, s jedne strane, te uspostavu osmanske vlasti tokom dugotrajnog procesa organizacije osmanske vlasti u ovim krajevima, prvo uspostavom Bosanskog sandžaka 1463. godine, a potom osnivanjem Bosanskog pašaluka 1580. godine i njegova funkcioniranja u osmanskom periodu, sve do 1878. godine kada je Bosna i Hercegovina došla pod upravu Austro – Ugarske (Kasumović, 1999: 16).

Iz ovog perioda značajno je spomenuti Školski zakon iz 1869. godine, koji je izdala osmanska vlada, tzv. *Zakon o prosvjeti* koji je popularno nazvan *Zakonom o školama* (Bogićević, 1965: 13). Ovim Zakonom uređena je nastava u cijelom Carstvu.

Ovim Zakonom uređeno je i postojanje sljedećih škola:

- Mekteba – osnovne škole, koje su trajale četiri godine,
- Ruždija – u trajanju od četiri godine (poput građanskih škola i nižih realki),
- Idadije – u trajanju od tri godine (poput velikih realki),
- Sultanije – u trajanju od šest godina (vrste viših škola za obrazovanje) (Dlustuš, 1894: 1).

„Austro – Ugarska okupacija Bosne i Hercegovine (1878. g.) zatekla je izvjestan broj škola u ovim krajevima. Te škole nosile su konfesionalna i nacionalna obilježja. Osnivale su ih i izdržavale pojedine vjerske organizacije. Nastavnici i učenici, sa neznatnim izuzecima, pripadali su konfesiji koja je školu organizovala“ (Papić, 1972: 5).

S tim u vezi, Mandić predočava stanje u školstvu koje je Austro – Ugarska zatekla 1878. godine, a koje je uključivalo postojanje sljedećih škola, s obzirom na konfesije:

- a) Muslimani su imali 18 srednjih škola (ruždije), 18 visokih vjerskih škola (medrese) i 399 islamskih vjerskih škola (mektebe), a ukupno je bilo 23.308 učenika;
- b) Pravoslavci su imali 56 škola, s ukupno 3 523 učenika;
- c) Katolici su imali 54 škole, a ukupno je bilo 2 295 učenika;
- d) Židovi su imali samo 5 škola i 260 učenika“ (Mandić, 1982: 514).

Dlustuš navodi da su pravoslavne crkvene općine, pojedine katoličke župe, zatim franjevački red i zagrebačke Sestre milosrdnice podizale osnovne škole za djecu katoličke vjeroispovijesti, što je Školskim zakonom iz 1869. bilo i dopušteno. Navedene konfesionalne škole trajale su tri do četiri razreda. Katoličke škole držale su se nastavnog plana i školskih knjiga propisanih za javne škole u Hrvatskoj i Slavoniji (Dlustuš, 1894: 1). Školstvo u cijeloj zemlji nalazilo se pri kraju turske uprave u prilično nesređenom stanju, i pored toga što je reformni školski zakon od 1869. godine pružao putokaz za jedinstveno uređenje ovog pitanja u svim dijelovima Carstva. „Zakon je razlikovao dvije vrste škola i propisivao da se o radu i izdržavanju opštih škola stara država, a o privatnim školama pojedinci ili vjerske zajednice uz pravo kontrole koje nad njima ima država“ (Kruševac, 1960: 393).

U cjelini gledano, možemo zaključiti kako su u vrijeme Osmanske vladavine Bosnom i Hercegovinom postojale škole konfesionalnog tipa, koje su samo djelimično ispunjavale zadaću obrazovanja i opismenjavanja stanovništva ovih prostora, te su u skladu sa tim ostavile školski sistem koji ne poznaje narodne škole, veliki broj djece dorasle za školu, koja istu ne pohađaju, te ogroman postotak nepismenog stanovništva.

2.2. Obrazovne prilike po dolasku Austro – Ugarske monarhije

Dolaskom Austro – Ugarske monarhije na prostor Bosne i Hercegovine dogodile su se mnoge promjene u svim sferama života i djelovanja, a samim tim i u obrazovanju kao jednoj od najznačajnijih društvenih aktivnosti jedne države.

Dolazak nove vlasti ne samo da je donio korjenite promjene državnog i društvenog uređenja, već je za stanovništvo Bosne i Hercegovine donio zadatak prilagodbe na novonastale društvene i kulturne prilike prožete evropskim duhom. Bilo je za prepostaviti da takva prilagodba neće biti jednostavna za stanovništvo s obzirom na razlike između odlazećeg i dolazećeg političkog sistema. „Prilagođavanje pojedinih socijalnih grupa i čitavih naroda novonastalim uslovima, teklo je, s obzirom na neujednačenost njihovih tradicija i drugih historijskih nasljeđa u pogledu školstva, vrlo neravnomjerno“ (Kemura, 1986: 105).

Kako Dlustuš navodi u samom početku javile su se prve poteškoće i prepreke, a najčešće su se svodile na sljedeće:

- Nedovoljan odziv i želja stanovništva za školovanjem,
- Nedostatak finansijskih sredstava koje je trebalo uložiti za razvoj školstva,
- Nedovoljan broj školskih prostorija,
- Veoma mali broj učitelja koji su bili osposobljeni za rad u školama (Dlustuš, 1894: 103).

Austro – Ugarska monarhija dolaskom u Bosnu i Hercegovinu uspostavlja vlastitu obrazovnu politiku koja će u periodu četrdesetogodišnje vladavine donijeti ogromne promjene u školski sistem. „Prvi podatak o okupatorskoj školskoj politici nalazimo u službenom glasilu Bosansko-hercegovačke novine gdje se, poslije konstatacije o rđavom stanju zatečenog školstva, nagovještava moderno školstvo evropskog tipa“ (Papić, 1972: 41).

„Prosvjetna i školska politika Austro – Ugarske politike bila je rukovođena njenim političkim i kadrovskim potrebama u BiH. Njeno usmjeravanje bilo je prvenstveno motivisano težnjom da se od relativno malobrojne domaće inteligencije formira vlastima lojalan birokratski kadar. Mora se napomenuti da je cjelokupan kulturni razvitak BiH u periodu Austro – Ugarske imao specifično obilježje. To se prije svega ogledalo u istovremenom postojanju različitih tendencija vođenja

kulturne politike na bosanskohercegovačkom tlu od strane dva faktora: Austro – Ugarske sile i domaćeg stanovništva, koji su kreirali svaki svoju politiku vodeći se svojim shvatanjima, potrebama i željama“ (Kemura, 1986: 120). Ovaj podatak govori u prilog činjenici da kompletno domaće stanovništvo svake od prisutnih konfesija nije imalo namjeru tek tako odustati od prilika u kojima je živjelo pod odlazećom vlasti skoro četiri stotine godina. Jedna od možda najnepovoljnijih prilika koja je ostala nakon odlazeće Osmanske vlasti jeste nepismenost stanovništva ovih prostora.

Prvom naredbom Zemaljske vlade od 6. juna 1879. godine postavljeni su temelji bosanskohercegovačkom školstvu kakvo će graditi Austro – Ugarska monarhija na ovim prostorima u toku svoje vladavine. U njoj je jasno izraženo kako nova vlast obrazovanje uzima kao jedno od glavnih polja djelovanja na kojem je potrebno izvršiti promjene s ciljem napretka i boljitka države i građanstva. „Svi politički organi, koji su pozvani, da sudjeluju u administraciji okupiranih pokrajina, bez sumnje su, kao i ja, proniknuti uvjerenjem, da jedan od prvih i najglavnijih zadataka, koji nam ovdje valja rješavati, mora biti, da se školska nastava, koja je sada gotovo sasvim zapuštena, zgodno uredi i da se time stvori temelj za dalji kulturni napredak“ (Dlustuš, 1894: 321). U ovoj naredbi podmaršal Jovanović u cilju izaslanika Zemaljske vlade postavlja ciljeve glede školstva kojima će nova vlast započeti graditi školstvo, različito od onog kakvo je zatekla. Budući da je do tada školstvo bilo konfesionalno, glavni zadatak je bio otvarati osnovne škole, narodnog karaktera koje bi pohađala djeca odgovarajućeg uzrasta bez obzira na konfesiju. Dakle, cilj je bio otvarati narodne škole kako bi ih pohađao što veći broj djece. „U toj namjeri želim, da se, gdje se to ima i u polak može, u kotarskim mjestima, gdje ima školske djece, pa i u drugim većim mjestima, osnuju osnovne škole, u kojim će djeca, sposobna za školu, bez razlike vjere primati prvu nastavu u elementarnim predmetima, u čitanju, pisanju i računanju, upotrijebivši za to zgodne nastavnike vojničkog staleža“ (Dlustuš, 1894: 321).

Austro – Ugarska monarhija je, čini se, ovakve ciljeve postavila uzevši u obzir zateknuto stanje prema kojem je najveći dio stanovništva bio nepismen. „Treba naglasiti da je Bosna i Hercegovina bila veoma zaostala prosvjetno i kulturno jer je bilo oko 97% nepismenog stanovništva. Stoga je otvaranje škola i svako širenje pismenosti predstavljalo određeni progres bez obzira čime je to bilo motivisano“ (Papić, 1972: 7).

2.3. Osnovno školstvo

Kako smo u prethodnom dijelu naveli, obrazovni sistem Bosne i Hercegovine u vrijeme Osmanskog carstva je poznavao samo konfesionalne škole, pa su prvi koraci nove vlasti išli u smjeru da se to stanje promijeni. „Jedna od najvažnijih novina što dolaze s Austro – Ugarskom je uvođenje državnog, svjetovnog školstva, s modernim nastavnim programima. Turske su vlasti, doduše, u deceniju prije austrougarske okupacije bile počele osnivati državne škole, tzv. ruždije, ali njih je bilo malo, i mali je bio odaziv za školovanje u njima“ (Lovrenović, 2016: 3).

„Nova vlast u početku nastoji postojeće konfesionalne škole pretvoriti u državne, opće, odnosno narodne i tada dolazi do prvih nesuglasica, jer niti narod niti vjerske institucije ne žele tako lako odustati od svojih prava stečenih tokom stoljeća. Austrougarska vlast je stoga morala usporiti svoja nastojanja, pa pojedine konfesionalne škole ipak ostaju, a otvaraju se i nove, kao npr. sibjan mektebi, kojih je 1915. godine bilo 1. 233 sa 53. 069 polaznika“ (Šušnjara, 2013: 32). Bogićević navodi da je unificirano osnovno školstvo, koje je 1879. godine počelo rad pod nazivom interkonfesionalne škole, trebalo da obuhvati što više djece, a također poimenično one koja su muslimanske konfesije. Radom ovih škola u nadležnosti Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, a uz saglasnost Beča i Pešte, očekivalo se da postojeće konfesionalne škole i bez posebnih administrativnih mjera brzo prestanu sa radom (Bogićević, 1965: 136). Ovaj pokušaj indirektnog utjecaja na zatvaranje konfesionalnih škola bio je popraćen neuspjehom, budući da je nastava u interkonfesionalnim školama isključivala nastavu vjeronauke kao obaveznog i redovnog predmeta, što je naišlo na otpor.

„Naredbom Zemaljske vlade od 26. augusta 1879. godine u Sarajevu se osnivaju dva kursa, koja su se nešto kasnije pretvorila u prve osnovne škole u Bosni i Hercegovini“ (Papić, 1972: 10). Otvaranje ove dvije osnovne škole možemo okarakterisati kao prvi realizirani korak obrazovne politike nove vlasti.

Ideja vodilja ove obrazovne politike bila je da spriječi bilo kakvo ispoljavanje nacionalnih težnji u bilo kojem pogledu, a sve sa ciljem stvaranja nove, bosanske nacije prema ideji Benjamina Kalaja, pa su s tim u vezi kreirani i nastavni programi, kao i udžbenici propisivani od strane Zemaljske vlade kao svojevrsno oruđe za ostvarenje tog cilja. Nastavni plan i program, te udžbenici korišteni za vrijeme Austro – Ugarske vladavine pokazuju da nova vlast nije željela

osnovne škole u Bosni i Hercegovini udaljiti od ostalih osnovnih škola u Monarhiji. Bogićević navodi da je nastavni program gradskih škola obuhvatao sljedeće obavezne predmete: bosanski – zemaljski jezik, religija, račun, lijepo pisanje, zemljopis, povijest, prirodne nauke, geometrija, pjevanje, gimnastika, zemljoradnja i privreda, ženski ručni rad i u 3. i 4. razredu po dva sata njemačkog jezika (Bogićević, 1965: 42).

Još jedna promjena u ovom kontekstu, desila se na polju nadzora rada škola i provođenja zacrtanih ciljeva, što nije bio slučaj u prethodnom obrazovnom sistemu. Dok u osmansko doba školski programi nisu osobito provjeravani od strane vlasti, u vrijeme Austro – Ugarske provodila se detaljna provjera, čime se davalo do znanja da država ima isključivo pravo na školstvo, nastavne programe, lektiru, udžbenike i sve drugo vezano za odgoj i obrazovanje (Šušnjara, 2013: 35). U tom duhu u školama se tokom cijelog perioda konstantno radilo na razvijanju patriotskog osjećaja kod učenika, aktivnostima kao što su obilježavanje državnih praznika, pjevanje himne, kao i posvećivanja posebne pažnje članovima vladajuće dinastije kako kroz školski život, tako i kroz udžbenike.

Što se tiče obrazovanja učitelja, kako smo u prethodnom dijelu naveli, veoma mala osposobljenost učitelja za rad u školama pretpostavila se kao otežavajući faktor u razvoju školstva između dva svjetska rata. Budući da je školstvo Bosne i Hercegovine pod Austro – Ugarskom upravom bilo na samom početku, nova vlast je bila prinuđena nalaziti privremena rješenja. „Nebivši učitelja koliko ih je trebalo, povjeravala se nastava u tim školama c. i kr. podčasnici, koji su imali učiteljsku spremu, ili su svršili koje godište učiteljske škole, ili barem inače kake više nauke. Već 1881. megjutim nastupila je promjena u nastavničkim licima. Od podčasnika pridržani su samo oni, koji su imali učiteljsku stručnu spremu ili su inače pokazali volje i sposobnosti za školski rad; ostali su vraćeni c. i kr. vojsci i zamijenjeni kvalifikovanim učiteljima“ (Dlustuš, 1894: 101).

Prvi korak u pravcu promjene ovog stanja bilježimo već 29. 09. 1882. kada je osnovano „*Obrazovalište za pomoćne učitelje*“ (trogodišnji tečaj), koje je 02. 10. 1886. pretvoreno u *Učiteljsku školu* (Kreševljaković, 1969: 96). U vezi sa pomenutim 1886. godinu možemo bilježiti kao godinu početka institucionaliziranog obrazovanja učiteljstva Bosne i Hercegovine.

Dva najvažnija polja djelovanja po kojima Austro – Ugarska vladavina Bosnom i Hercegovinom sagledano iz ugla školstva i obrazovanja uopće jeste i mora biti upamćena kao uspješan reformator jeste uvođenje obaveznog osnovnog obrazovanja za svu djecu i otvaranje velikog broja škola širom zemlje. S tim u vezi, bitno je spomenuti *Zakon o osnovnim školama* koji je izglasan 1911. godine u Bosanskom saboru, te je iste godine stupio na snagu. „Osnovna odrednica koju je ovaj zakon donio jeste obaveznost nastave za svu djecu koja su dorasla za školu, međutim i on je ostavio prostora da znatan broj djece izbjegne školovanje. Obavezna nastava trajala je četiri godine, a počinjala je sa navršenom sedmom godinom života polaznika. Nastava se trebala izvoditi u državnim osnovnim školama“ (Šušnjara, 2013:38). Realizaciju pomenutog zakona u praksi uvjetovalo je postojanje dovoljnog broja škola, kojih u to vrijeme nije bilo, pa je Sabor donio Odluku da se godišnje otvara po 40 osnovnih škola tijekom narednih 16 godina. Međutim, financijski uvjeti nisu dopuštali ispunjenje ove odluke. Početkom Prvog svjetskog rata, školske 1914/1915. godine u BiH je bilo 401 narodnih osnovnih škola (Bogićević, 1965, prema Šušnjara, 2013). Iako podaci ukazuju da ovaj Zakon nije u potpunosti ostvario svoje prvobitne težnje, bitno je naglasiti da je i ova mjera u kojoj je ostvaren donijela velike promjene u pogledu školovanja i opismenjavanja stanovništva Bosne i Hercegovine.

U cjelini gledano možemo zaključiti da je obrazovna politika u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro – Ugarske tokom svih 40 godina njene vladavine postigla značajne rezultate na polju školstva i opismenjavanja stanovništva u odnosu na ono što je zatekla svojim dolaskom, te je uključila u školovanje značaj broj djece za razliku od prijašnjeg perioda.

3. UČITELJSTVO U BOSNI I HERCEGOVINI U VRIJEME AUSTRO - UGARSKE

U vrijeme Austro – Ugarske okupacije u Bosni i Hercegovini učitelji su se ubrajali u skupinu činovnika. Međutim, učitelji nisu bili tretirani kao državni činovnici, na čemu su učitelji insistirali, već kao zemaljski činovnici. Tumačenje ovakvog shvaćanja učiteljskog poziva bilo je određeno naredbom Zemaljske vlade iz 1885. godine (Papić, 1972: 63) kojom se navodi da se nesvrstavanje učitelja u državne službenike ne nalazi u činjenici da se njihov poziv ili društveni položaj prikaže kao manje važan, već u činjenici da se narodne škole u kojima učitelji rade ne svrstavaju u skupinu državnih zavoda, pa samim tim učitelji poprimaju karakter zemaljskih činovnika. Državni aparat je smatrao učitelje najbližima narodu, pa je iz tog razlog nastojao da i narodne mase učitelje prihvate svojim sastavnim dijelom.

Međutim, uprkos takvom shvaćanju i kategorizaciji učiteljskog poziva, moguće je zaključiti da su učitelji ipak implicitno bili državni činovnici s obzirom na činjenicu da je politički režim nastojao da preko učitelja, kao osoba koje se nalaze u interakciji sa stanovništvom, a naročito novim naraštajima ovog podneblja, prenosi svoje ideje i ostvaruje širenje svoje ideologije među narodom.

Papić navodi da je nova vlast pokušavala da u nastavničkom kadru, putem raznih mjera, traži saveznika za svoju politiku u školi, što mu je djelimično polazilo za rukom. „Učiteljski kadar je bio pretežno regrutovan iz redova domaćih ljudi. Režimu je više i češće uspijevalo da putem raspirivanja vjerske ili nacionalne netrpeljivosti pokoleba ovog ili onog učitelja u pogledu otpora protiv očigledne denacionalizacije škole nego što bi mu uspijevalo da u ovom staležu stvara neke oduševljenje austrofile“ (Papić, 1966: 27). Međutim, ovakve tvrdnje je najbolje tumačiti u kontekstu vremenske tačke i državnog uređenja u kojem je Papić pisao budući da bilo koja vlast, u bilo kojem vremenu i prostoru obrazovanje usklađuje sa politikom koju provodi, pa je samim tim neminovno da je Austro – Ugarska, vlastitu politiku i ideologiju utkala u odnos prema učiteljstvu tog doba, jer su učitelji bili realizatori nastavnih planova i programa koji su između ostalog kod učenika trebali graditi domoljublje i lojalnost prema Monarhiji.

Na mnogo mjesta kroz pedagošku štampu i javne istupe učitelji govore o svom statusu i ulozi koja im je nametnuta od vladajućeg političkog sistema. Jedan od tih učitelja je i Ante Jukić koji skreće pažnju javnosti na položaj učitelja i prilike u kojima su radili. Učitelji, prema njegovim tvrdnjama ne samo da nisu uživali status i ugled u društvu kakav im je pripadao, nego nisu bili ni adekvatno materijalno obezbjeđivani u odnosu na ostalo činovništvo. „Pa ipak rad ovih mukotrpnih kulturnih trudenika nije ni izdaleka onako ocijenjen i nagrađen, kao rad ostalih činovnika, a i u društvenom životu više se osvrtao na jednog i najmanjeg činovnika, nego na apostola posvjete, a za sve to, što je morao radi nedostatnosti materijalnih sredstava u kutu ostati“ (Jukić, 1904: 400).

Učiteljska uloga i značaj nije bila u korelaciji sa njihovim društvenim i materijalnim položajem, a u prilog tome idu brojni problemi s kojim su se učitelji susretali u to vrijeme počevši od slabog materijalnog statusa usljed nedovoljnih plata, preko neadekvatnog društvenog i neravnopravnog položaja u odnosu na ostale državne činovnike. „Iako je učiteljstvo bilo jednoglasno u svojim zahtjevima za ravnopravnost, postojale su bitne razlike između učiteljstva i činovništva. Prije svega državnim činovnikom je mogla postati osoba koja je specijalnom odredbom državne vlasti bila postavljena obavljati stanovite usluge za postizanje državne zadaće i na taj način je stupala u trajni službeni odnos s državom“ (Šušnjara, 2013: 67).

Gotovo za cijelo vrijeme okupacije javljali su se protesti učitelja protiv niskih plata. „U pedagoškoj štampi o tome pisali su učitelji, a u drugoj štampi su odnos prema učiteljima osuđivali politički i javni radnici“ (Papić, 1972: 75). Tokom četrdesetgodišnje vladavine Austro – Ugarske, plate učitelja će postati jedno od osnovnih pitanja zbog kojeg će učitelji podizati svoj glas, kako bi se stanje promijenilo. Ovo pitanje će biti među glavnim uzrocima osnivanja učiteljskih udruženja i među glavnim pitanjima za koja će se učitelji zalagati. Uz sve to, učitelji koji su radili na selu i učitelji koji su radili u gradu nisu bili podjednako plaćeni, jer su učitelji na selu u novcu primali samo platu, dok su im sredstva za grijanje obezbjeđivana u naturi, kao i smještaj, koji su imali u sastavu škola, budući da je Austro – Ugarska izgradnjom škola na selima uz njih gradila i prostorije u vidu svojevrsnih stanova za učitelje. Papić navodi da su za razliku od učitelja na selu, učitelji u gradu sredstva za sve navedeno primali u novcu i to u većem iznosu (Papić, 1972: 75). U više navrata učiteljske plate su povećavane, ali nikada do krajnjeg iznosa kojim bi bosanskohercegovačko učiteljstvo bilo zadovoljno. Učiteljske plate u narodnim

osnovnim školama kretale su se do 1881. godine od 60 do 800 forinti godišnje. Učitelji su dobivali još i stanarinu 200 forinti godišnje. U seoskim školama, premda se radilo o učiteljima državnih škola, plata je bila manja, 500 – 600 forinti godišnje, uz obezbijeđen stan i sredstva za grijanje (Dlustuš, 1894, prema Bogićević, 1965).

Bogićević navodi da je Zemaljska vlada 1889. godine donijela naredbu prema kojoj su namjesni učitelji imali godišnje 360 forinti, a stalni 500 forinti. Učitelji su sljedećih 12 godina primali platu uređenu ovom naredbom. Sljedeća promjena desila se 1904. godine, pri čemu je stalnim učiteljima plata povećana na 1000 kruna godišnje, a namjesnim na 720 kruna. Regulisanje učiteljskih plata desilo se ponovo 1908. godine naredbom Zemaljske vlade i to na zahtjev učiteljstva preko učiteljskih organizacija. Plata učitelja po toj novoj naredbi iznosila je 140 kruna mjesečno. Novo i posljednje regulisanje plata učitelja narodnih osnovnih škola izvršeno je *Zakonom o pravnim odnošajima učiteljstva narodnih osnovnih škola u Bosni i Hercegovini* od 16. marta 1913. godine. Namjesni učitelji su po tom zakonu primali tzv. adjutum od 100 kruna mjesečno ili 1200 kruna godišnje, dok ne polože ispit za stalnog učitelja, poslije čega su, prema tome da li su polagali u ljetnom ili zimskom roku odmah od 1. jula, odnosno od 1. januara primali 1400 kruna godišnje (Bogićević, 1965: 166). Ovako regulisane plate učitelja ostale su sve do kraja Austro – Ugarske okupacije, a da učitelji nisu do kraja bili zadovoljni svojim platama govore i očekivanja učiteljstva od nove, domaće vlasti, koja nadobudno iskazuju u javnom diskursu. „Sad nema ministarstva, a ni bečka, ni peštanska vlada da o tom odluči, već naša vlada i naši ljudi, pa vjerujemo, da će i nama poboljšati beriva, kako je to već nekima učinila“ (N. N., 1918: 210).

Kada govorimo o radu učitelja u periodu Austro – Ugarske potrebno je skrenuti pažnju na nadzor nad radom učitelja koji je u to doba vršila vlast, odnosno država, posredstvom školskih nadzornika, pri čemu je nadzor podrazumijevao provjeravanje rada učitelja i škole. Djelatnost školskih nadzornika se sastojala, kako Papić navodi, u tome da jednom ili dva puta godišnje kontrolišu učitelje i da ih upućuju u vršenju njihovih stručnih dužnosti (Papić, 1972: 66). Učitelji nisu blagonaklono gledali na ovaj vid nadziranja njihovog rada i u njemu su vidjeli samo još jedan vid obezvređivanja njihovog statusa i stručnosti. Tome u prilog je išla činjenica da su na poziciju školskih nadzornika postavljanje osobe koje nisu dolazile iz odgojno – obrazovne djelatnosti o čemu je u *Učiteljskoj zori* pisao učitelj Artur Prelodin. On tvrdi kako su na položaje

školskih nadzornika postavljane osobe lojalne vlasti, pa su imale za zadatak istoj podnositi izvještaje o radu učitelja i njihovim aktivnostima, s posebnim akcentom na provjeru odanosti učitelja državi kroz nastavne predmete čiji je sadržaj i način poučavanja implicirao domoljublje. Budući da su školski nadzornici na ovaj način postavljani na svoje pozicije, bilo je neminovno da će u svojim izvještajima biti pristrani (Šušnjara, 2013: 66). U tom kontekstu učitelji su u ovakvom nadzoru vidjeli „napad“ na njihovu stručnost i ograničenje slobode u njihovom poučavanju, budući da se vrlo često način poučavanja ili ispitivanja učenika koje je provodio učitelj razilazio sa očekivanjima nadzornika, pa je od učitelja zahtijevano da svoj rad prilagodi željama nadzornika što je opet neminovno ograničavalo bilo koji vid individualnosti ili onoga što danas nazivamo kreativnosti u radu. Novi problem se javljao kada bi učitelj prihvatio svoj rad uskladiti sa zahtjevom nadzornika, jer bi mu se u tom slučaju prigovarao nedostatak znanja budući da svoj rad ne organizuje samostalno već po željama drugih. Možemo zaključiti da je sve ovo učiteljima indirektno govorilo da vlast nema dovoljno povjerenja u njih, pa njihov rad provjerava i koriguje po vlastitim željama, što je neminovno izazivalo nezadovoljstvo učitelja. Tom nezadovoljstvu je dodatno doprinosila činjenica da su učitelji, kako Šušnjara ističe, mogli pristupiti poziciji školskog nadzornika, ali nakon što polože ispit za ovu dužnost (Šušnjara, 2013: 67). Nezadovoljstvo učitelja je izazivala činjenica da su ovu poziciju prema tvrdnjama učitelja dobijale osobe koje nemaju predispozicije za rad u odgojno – obrazovnom području, dok su učitelji uz dugogodišnje radno iskustvo i stručnu osposobljenost dovoljnu za rad školskog nadzornika, za isti, morali polagati ispit. Svoj stav po ovom pitanju iznio je i učitelj Pavao Ilić u svojoj raspravi pod naslovom „Odnosaj učitelja spram vlasti“ čitanoj na Petoj glavnoj učiteljskoj skupštini okružja mostarskog, kasnije objavljenoj u *Učiteljskoj zori*. Naime, on navodi kako je potrebno da se stanje promijeni i da školski nadzornici budu iskreni prijatelji učiteljstva i podupiratelji školstva, pri tome smatrajući kako je to jedino moguće ukoliko se školski nadzornici budu birali iz učiteljskih slojeva, sa čime su se složili svi učitelji prisutni na spomenutoj skupštini (N. N., 1908: 64). Sve ovo ide u prilog činjenici da učiteljska profesija nije bila dovoljno uvažavana niti priznata od strane vlasti tog vremena.

Položaj učiteljica

Učiteljske prilike u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austro – Ugarske su poznate i po jako nepovoljnom položaju učiteljica koje su bile rodno neravnopravne u odnosu na svoje muške kolege kroz više segmenata. U prvom redu zakoni tog političkog sistema nisu tretirali jednakopravno učitelje i učiteljice. „Zakonska odredba o pravnim odnosima učiteljstva narodnih osnovnih škola donesena je 1906. i njome se jasno naglasilo da su učiteljice mogle raditi u prosvjeti samo ako su bile neudane ili udovice, odnosno ako su bile udane za učitelja (čl. 2.). Ako to kojim slučajem učiteljica ne bi poštovala i ako bi se udala, primjera radi, za trgovca, automatski bi se smatralo da se odriče svoje učiteljske službe i više nije imala pravo raditi kao učiteljica (čl. 28.)“ (Šušnjara, 2013: 70). Pomenuta zakonska odredba bila je poznata i pod pojmom „celibat“ za čije su se utemeljenje iznalazili mnogobrojni razlozi počevši od toga da udata učiteljica ne može savjesno vršiti svoju dužnost, da će usljed braka i majčinstva zapostaviti službu, do toga da udata učiteljica ne može podjednako rasporediti svoje vrijeme kao djevojka.

Ove zakonske odredbe predstavljale su direktno povrijeđivanje osnovnih ljudskih prava i sloboda i degradirale su učiteljice u odnosu na učitelje. „Prije donošenja ovih odluka, udane učiteljice, koje su radile u prosvjeti 5, 10 ili 15 godina, primale su istu plaću kao učitelji ili neudane učiteljice“ (Šušnjara, 2014: 455). Protiv ovih i sličnih pitanja su učiteljice usljed nezadovoljstva dizale svoj glas, a naišle su i na javnu potporu kolega učitelja, koji su ovakve odredbe smatrali jako štetnim. „Može li nezadovoljna učiteljica vršiti savjesno svoju dužnost u školi, kako se od nje traži? Ni u jednom poslu nezadovoljstvo ne donosi štete, koliko u poslu odgojnom. Ništa ne smeta ako se učiteljica uda i za neučitelja. Državi treba da je stalo do sreće i zadovoljstva državljana“ (Bosanac, 1912: 218).

Nadalje, degradiranje se nastavljalo i u smislu nagrađivanja učiteljica za njihov rad, pa i pored jednakih dužnosti i obaveza s učiteljima, učiteljice nisu ravnopravno nagrađivane. „Udatim učiteljicama smanjivani su mnogi dodatni oblici nagrađivanja: stanarina, ogrev, putni i selidbeni troškovi i td. „ (Bogićević, 1965: 162).

Da su po pitanju položaja učiteljica u smislu sposobnosti za odgojno – obrazovni rad i nagrađivanje bila podijeljena mišljenja ukazuje i tekst narodnog učitelja Ante Dukića koji učiteljicama osporava sposobnost za odgajanje dječaka. „Posao učiteljice nije isti, nije jednak,

nego je samo sličan poslu učitelja. Podučavati i odgajati žensku čeljad jest ženski posao, jer su za to dovoljne sile jedne žene, podučavati i odgajati dječake nije ženski posao, jer za to sile jedne žene nisu dovoljne, nego je to posao muški, pošto je to posao muškarca da ga obavi. One nas ne mogu zamijeniti“ (Dukić, 1895: 79).

Ukoliko stav autora Bosanca, prethodno naveden, uporedimo sa Dukićevim, uočit ćemo da se svijest kod muških kolega po pitanju stanja učiteljica nije mijenjala u pozitivnom smijeru kroz dugi niz godina. I u ovo doba su postojali učitelji koji na svoje kolegice nisu gledali ravnopravno i koji im nisu priznavali njihove vrijednosti i sposobnosti u poslu kojim su se bavile.

4. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

1. Predmet istraživanja

Predmet ovog rada jesu učiteljske udruge u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austro – Ugarske. Područje koje ovaj rad obuhvaća s obzirom na predmet i tematiku jeste povijest pedagogije i školstva Bosne i Hercegovine.

Dolazak Austro – Ugarske monarhije kao specifičnog sistema vlasti, ali i kulture pod čijom je upravom Bosna i Hercegovina bila skoro četrdeset godina unio je promjene u sve sfere života Bosne i Hercegovine, pa tako i obrazovni sistem. Ipak čini se kako je učiteljstvo jedno od najvećih segmenata bosanskohercegovačkog školstva tog doba koje je pretrpjelo značajne promjene i previranja za vrijeme vladavine Austro – Ugarske. Budući da je škola u to vrijeme služila kao plodno mjesto za realizaciju ciljeva Monarhije učitelji su postali jedan od osnovnih subjekata preko kojih će se oni realizirati. Kako bi se to postiglo nova vlast je donijela određeni broj zakonskih odredbi i propisa koje su poznate kao Zakoni i Naredbe Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu. Ovakva društvena i politička klima stavlja učitelje u poziciju borbe za njihova prava i podizanja učiteljskog poziva na značajnije mjesto u društvu. U tu svrhu javljaju se oblici organiziranog okupljanja učitelja u udruženja, udruge u različitim gradovima Bosne i Hercegovine. „Smisao za udruživanje bio je vrlo razvijen među učiteljima. Oni su među prvima u Bosni i Hercegovini osnovali stalešku organizaciju“ (Papić, 1987: 6).

Kao jedan od osnovnih problema u to vrijeme nametnule su se plate učitelja, pri čemu su se javljale značajne razlike kada su u pitanju plate učitelja na selu i u gradu, te u zavisnosti od toga ko je bio nadležan za izdržavanje određene škole što je umnogome utjecalo na materijalni status učitelja. U tom kontekstu posebnu problematiku su predstavljale plate učiteljica, odnosno njihovo nagrađivanje, kao pojam kojim su se plate u to vrijeme imenovale. „Kada je riječ o nagrađivanju, treba istaći da, pored jednakih dužnosti i obaveza sa učiteljima, učiteljice nisu ravnopravno nagrađivane“ (Papić, 1972: 75). Pored toga kada govorimo o učiteljicama u ovom periodu važno je spomenuti i fenomen celibata koji se ticao ulaska u brak učiteljica, a koji je direktno narušavao osnovna prava i slobodu učiteljica. Značajno pitanje u ovom periodu jeste i položaj učitelja u odnosu na državne činovnike. Učitelji ne samo da nisu bili ravnopravni u odnosu na državne činovnike, nego je i podcjenjivan njihov rad i značaj za društvo. Učitelji nisu bili priznati za svoj školski, ali i izvanškolski rad, a njihovi zahtjevi i negodovanja su bili potiskivani u drugi plan i zanemarivani. Sve navedene neprilike i poteškoće koje su bile zadesile

učiteljski stalež potaknule su učitelje da osnivaju učiteljske udruge širom Bosne i Hercegovine putem kojih su pokušavali ostvariti svoja prava, ali i vratiti status u društvu koji im je pripadao.

O svemu navedenom u znak protesta pisali su prosvjetni radnici u pedagoškoj štampi, a u drugim vrstama štampe kulturni i politički djelatnici. U ovom radu ćemo se bazirati na pedagošku štampu iz tog perioda, prvenstveno na časopise *Školski vjesnik* i *Učiteljska zora* koji su poslužili kao građa za istraživanje, budući da su predstavljali važan faktor u radu i oglašavanju učiteljskih udruuga navedenom periodu.

2. Cilj istraživanja

Cilj ovog rada jeste istražiti koje su učiteljske udruge u Bosni i Hercegovini djelovale u vrijeme Austro – Ugarske monarhije.

3. Zadaci istraživanja

1. Steći uvid u stanje u školstvu Bosne i Hercegovine pred dolazak i u vrijeme vladavine Austro – Ugarske monarhije.
2. Ispitati stanje u učiteljstvu Bosne i Hercegovine u vrijeme Austro – Ugarske.
3. Ustanoviti razloge osnivanja učiteljskih udruuga u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austro – Ugarske.
4. Istražiti koje su učiteljske udruge djelovale u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austro – Ugarske i s kojim ciljem.
5. Istražiti ulogu pedagoške štampe u djelovanju učiteljskih udruuga u Bosni i Hercegovini.

4. Istraživačka pitanja

1. Kakvo je bilo stanje u školstvu Bosne i Hercegovine pred dolazak i u vrijeme vladavine Austro – Ugarske monarhije?
2. Kakvo je bilo stanje u učiteljstvu u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austro – Ugarske?
3. Koji su razlozi osnivanja učiteljskih udruga u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austro – Ugarske?
4. Koje su učiteljske udruge djelovale u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austro – Ugarske i s kojim ciljem?
5. Kakva je bila uloga pedagoške štampe u djelovanju učiteljskih udruga u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austro – Ugarske?

5. Metode

Metode koje su korištene u ovom radu su: historijska metoda, deskriptivna metoda i metoda teorijske analize.

„Historijska metoda se na temelju raznovrsnih dokumenata i dokaznog materijala bavi analizom onoga što se u prošlosti dogodilo. Historijska metoda omogućava prikupljanje podataka o školi još iz davne prošlosti. Uz pomoć ove naučne metode možemo saznati sve što je vezano za rad škole, njezinu organizaciju, nastavnike, učenike. Pri tome se koriste dokumenti i nalazi drugih istraživača. Na ovaj način moguće je pratiti određenu odgojnu pojavu kroz duži vremenski period. Kod primjene historijske metode koriste se brojni izvori: biografije i autobiografije pojedinih ljudi, razne druge knjige (npr. monografije), izvještaji, zakonski spisi, časopisi, novine, fotografije“ (Mužić, 1999: 54).

Korištenje historijske metode u ovom istraživanju poslužilo je kako bismo prikupili podatke o stanju u školstvu pred dolazak i po dolasku Austro – Ugarske monarhije, učiteljskim prilikama i učiteljskim udrugama u vrijeme Austro – Ugarske, njihovom osnivanju, ulozi i djelovanju.

Takođe, korištenje historijske metode omogućilo je da fenomen učiteljskih udruga pratimo kroz duži vremenski period, počevši od ideje za njihovim osnivanjem, osnivanja i samog djelovanja učiteljskih udruga do kraja vladavine Austro – Ugarske monarhije u Bosni i Hercegovini.

„Deskriptivna metoda nastoji dati pregled, snimak stanja, odnosno nastoji izvršiti snimanje onog što je predmet istraživanja. U zavisnosti koja logičko-metodološka operacija dominira u okviru deskriptivne metode njenim varijantama se smatraju analitička, komparativna i klasifikacijska deskriptivna metoda“ (Bandur & Potkonjak, 1999: 176).

Deskriptivna metoda u ovom radu je korištena kako bi omogućila pregled situacije i utvrđivanje stanja istraživnog fenomena, odnosno učiteljskih udruga i njihovog djelovanja u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austro - Ugarske.

„Metoda teorijske analize podrazumijeva korištenje pedagoško – psihološke literature, priručnika, udžbenika, nastavnih planova i programa, stručnih i naučnih radova, enciklopedija, itd., te omogućava da se nakon proučavanih izvora, prikupljenih činjenica i analiziranih veza i odnosa, proučavanih predmeta i pojava dođe do novih riješenja i naučnih zaključaka“ (Mužić, 1999: 58).

Metoda teorijske analize u ovom radu nam je koristila prilikom pregleda i apstrahiranja teorije i informacija iz adekvatne literature i pisanih izvora iz vremena Austro – Ugarske u BiH koji se bave predmetom i tematikom predmeta istraživanja. Korištenjem metode teorijske analize stekli smo širi uvid u ovaj problem, te doveli u vezu sve podatke. Analiziranje podataka iz različitih izvora omogućilo će da se lakše dođe do određenih zaključaka, zaokruži jedna cjelina i pronađu odgovori na istraživačka pitanja ovog rada.

5. INTERPRETACIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Osnivanje učiteljskih udruga

Prilike koje su pratile učiteljski stalež, a o kojim smo govorili u prethodnim dijelovima ovog rada uzrokovali su da učitelji na sustavniji i organizovaniji način odluče zajedničkim snagama podići svoj glas kako bi se izborili za vlastita prava i poboljšanje materijalnog, ali i statusa u društvu. Učitelji su prepoznali potrebu udruživanja, kako bi zajedničkim snagama postigli ono, što kao pojedinci, do tada nisu uspjeli.

Razlozi koji su doveli učitelje do udruživanja u učiteljske udruge, a o kojima smo ranije govorili su:

- Nedovoljno nagrađivanje učitelja što je uzorkovalo slab materijalni položaj učitelja,
- Nepovoljan položaj učitelja u društvu s obzirom na druge činovnike,
- Nejednakopravan odnos prema učiteljicama,
- Nejednakopravan odnos prema učiteljima/cama u gradu i učiteljima/cama na selu.

O potrebi za udruživanjem učitelji su pisali u pedagoškim časopisima neposredno prije nego su učiteljska društva osnovana, ali i u vrijeme njihovog djelovanja. U većini takvih tekstova moguće je uočiti da su učitelji prepoznali značaj okupljanja i rada kroz udruženja, kako bi postigli postavljene ciljeve i otklonili nedaće koje su pratile učiteljski stalež u to vrijeme. „Svaki stalež ljudskog društva udružuje se, da svojim jedinstvenim radom postigne ono, što kao pojedinci ne mogu sami dostići – pa eto tako i učiteljstvo Bosne i Hercegovine videći u prvom redu da odund – odakle bi moralo biti – nema nikakve nade za ostvarenje svojih pravednih težnja, odlučilo je samo stupiti u borbu za svoj opstanak i svojom odlučnošću i svojim samoprijegorom maknuti i one moćne faktore čovječanstva, države i ljudskog društva, o čijoj ruci zavisi razvoj našeg staleža, te da i oni – ugledav nas ujedinjene i odlučne – učine ono, što se dužni učiniti, ako žele normalan i napredan razvoj države i ljudskog društva“ (N. N., 1905: 2).

Bitna činjenica koju su učitelji prepoznavali i isticali kroz svoje tekstove, a koja je predstavljala, možemo reći, jednu misao vodilju za udruživanje jeste to, da su učitelji bili svjesni da kao jedinke do tada nisu uspjeli napraviti mnogo kako bi se izborili za svoj položaj i status. „Pojedinci sami o sebi bi mogli doprinijeti, malo ili ništa k razvoju kulturnoga nivea-u rase, kojoj po svojim tjelesnim i duševnim osobinama pripadaju, kad ne bi bili svjesni svoje srodnosti i koristi ujedinjenja sa srodnicima“ (Rogić, 1913: 189).

Godina 1904. predstavlja godinu prekretnicu u učiteljstvu u Bosni i Hercegovini, ostavši u povijesti školstva Bosne i Hercegovine zabilježena kao godina osnivanja prvih učiteljskih društava. Naime, 1904. godine osnivaju se prva dva učiteljska društva i to u Sarajevu i Mostaru. „U Sarajevu je 07. februara 1904. održana konstitucionalna sjednica sarajevskog učiteljskog društva, dok je prva skupština učiteljskog društva za grad Mostar i mostarsko okružje održana 29. maja 1904. godine“ (Blažeković, 1914: 47). Godinu dana kasnije, 1905. godine u Mostaru izlazi prvi broj časopisa pod nazivom *Učiteljska zora – list za učitelja i školu*, glasila Učiteljskog društva narodnih osnovnih škola mostarskog okružja. U prvom broju časopisa oglašava se ovo učiteljsko društvo iznoseći razloge svog osnivanja, kao i osnivanja učiteljskih društava uopće, uz zahtjeve u pogledu svog položaja, kako je navedeno u tekstu pod nazivom „Šta hoćemo“. „Hoćemo u prvom redu da među učiteljstvom u Bosni i Hercegovini oživimo staleški ponos i stalešku svijest, da bude svjesno svog moćnog poziva i da prema tome i izvan školskih zidina teče ono zaslužno priznanje i nagradu, koja ga po pravu ide. Mislimo, da smo tim označili sav program našeg rada, koji je eto za sada tako sićušan i malen, te se prije tim nadamo ostvarenju tih težnja“ (N. N. , 1905: 2).

Slične zahtjeve predočio je i predsjednik Učiteljskog društva za grad Mostar i mostarsko okružje, učitelj Ante Jukić, ujedno i urednik *Učiteljske zore*, u svom govoru od 02. jula 1904. godine. Na ovom govoru zasnovana je svojevrsna rezolucija, kojom su se kasnije vodila sva učiteljska udruženja u to vrijeme. Učitelji Bosne i Hercegovine bili su svjesni vrijednosti svog rada i njegovog značaja u kulturnom razvoju ovih prostora, pa su u skladu s tim zahtijevali da za takav rad budu adekvatno plaćeni i društveno priznati. Ovakve zahtjeve pretpostavili su kao ideje vodilje učiteljskim udrugama, što su na mnogo mjesta isticali. „U prvom redu ima se učiteljstvu Bosne i Hercegovine u socijalnom pogledu osigurati doličan položaj, dostižan njegovog uzvišenog zvanja, a u drugom redu imadu se prava i beriva njegova izjednačiti sa pravima i berivima zemaljskih činovnika, to bar sa onim u XI., X. i IX. dnevnom redu. Pošto je rad narodnih učitelja kud i kamo naporniji i teži od rada tih činovnika, imaju se službene učiteljeve godine sniziti sa 40 na 30 godina, ubrajajući k tome i one dvije najteže godine pomoćnog učiteljevanja, a pošto je rad svih narodnih učitelja u svim mjestima jednak i sa jednakim naporima skopčan, nagrada ima biti svima jednaka bez obzira na mjesta na kojim službuju“ (Blažeković, 1914: 48).

Da se učitelji nisu udruživali u učiteljske udruge kako bi se borili prvenstveno za svoj materijalni status, što im je ponekad zamijerano, govori u prilog činjenica da su učitelji ideju učiteljskih društava posmatrali u kontekstu poboljšanja svog statusa u društvu posredstvom jačanja svog općeg i stručnog znanja. „Proširivanje naše stručne kao i opće obrazovanosti na sastancima i skupštinama putem predavanja, referata i drugih svrsi shodnih sredstava, biti će uz unutarnju svoju vrijednost odlučni faktor pri podizanju našeg ugleda među ostalim društvenim slojevima“ (Rogić, 1913: 192). Ukoliko analiziramo izvještaje sa sastanaka i skupština učiteljskih društava koji su redovno objavljivani u *Učiteljskoj zori*, uočiti ćemo kako je ovaj segment rada učiteljskih društava bio bogat i raznovrstan po svojoj tematici.

Kada se govori o učiteljstvu ovog perioda bitno je spomenuti izvanškolski angažman učitelja kojim su učitelji dali veliki doprinos na cjelokupan kulturni i društveni razvoj ovih prostora. Izvanškolski angažman učitelja se odvijao na različitim poljima kao što su medicina, agronomija, pčelarstvo, književnost, vokalna i instrumentalna muzika, a između ostalog posebno se ističe doprinos učitelja u vidu bilježenja narodnog umjetničkog stvaralaštva sa prostora Bosne i Hercegovine čime je to narodno stvaralaštvo spašeno od zaborava. „Njihova ogromna zasluga za historiju i kulturu Bosne i Hercegovine jeste prije svega u tome što su učitelji sa velikom ljubavi i strpljenjem znalački bilježili sve što je trebalo zabilježiti iz narodnog umjetničkog stvaralaštva. Gotovo podjednako su obuhvaćene tekovine Muslimana, Katolika i Pravoslavaca“ (Besarović, 1978: 25).

Poseban oblik narodnog stvaralaštva iz tog perioda na kojeg je potrebno skrenuti pažnju jeste narodna pedagogija, koja je takođe sačuvana zahvaljujući narodnim učiteljima. „Činili su je razni savjeti i pouke kako postupati u raznim odgojnim situacijama. Oni su često po svom porijeklu i provjeravanju u praksi samonikli u nas, ne mogu se naći u drugim sredinama, ni u drugim pedagogijama“ (Papić, 1966: 23). U tom kontekstu neminovno je spomenuti učiteljicu Jelenu Belović – Bernadžikovsku čiji je angažman bio najplodniji i najraznovrsniji među učiteljima piscima s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Njen angažman je obuhvatao pisanje, komentiranje, kao i prevođenje radova sa svih pedagoških područja, a uz sve to prva je ukazala na ljepotu i raznovrsnost narodne ornamentike u bosansko – hercegovačkim ručnim radovima – vezovima (Papić, 1962: 30).

Učiteljske udruge

Kada govorimo o učestvovanju učitelja u društvenom životu na ovim prostorima, valja spomenuti da su učitelji od samog početka bili veoma aktivni i uključeni u različite aktivnosti o čemu govore pisani tragovi iz ovog perioda. Međutim prvo zvanično društveno organizovanje pojavilo se relativno kasno.

Prva organizacija učiteljskog staleža u to vrijeme osnovana je 1901. godine i to je bila *Zaklada za učiteljsku siročad*. Uredništvo *Školskog vjesnika* je popratilo osnivanje ovog učiteljskog društva izvijestivši kako je do osnivanja došlo. „U jesen godine 1901. proslavljena je 25. godišnjica zaslužnog direktora ovdašnje učiteljske škole gospodina G. Bujhera. Tom je zgodom sam jubilarac potakao misao, da se osnuje fond za potpomaganje učiteljskih udova i siročadi, te je položio prvi prinos tome“ (N.N., 1905: 199).

Osnovna zadaća društva bila je da obezbijedi svojim radom novčanu i materijalnu pomoć za siročad učitelja i učiteljica narodnih osnovnih škola koja će im koristiti za školovanje ili izučavanje zanata pri boravku u vlastitom domu, ali i za djecu koja su na izdržavanju kod rodbine ili staratelja (N. N., 1905: 199).

Zaklada za učiteljsku siročad je imala isključivo humanitarni karakter, prikupljajući sredstva za potpomaganje učiteljske siročadi, te u svom programu nije imala za cilj bavljenje staleškim pitanjima učiteljstva. Međutim, latentno, *Zaklada za učiteljsku siročad* je kao takva skretala pažnju na položaj učitelja, samim tim što su materijalne prilike učiteljstva nametnule osnivanje jednog ovakvog društva. Iz ovog razloga, *Zaklada za učiteljsku siročad* se može posmatrati kao kamen temeljac, kojeg je učiteljstvo postavilo za sve naredne učiteljske udruge koje su došle nakon nje.

Blažeković ističe kako je osnivač imao na umu plemenitu svrhu pri osnivanju ove zaklade, jer nije bilo nikave nade da će učiteljske plate biti uskoro regulisane. Međutim, i on iznosi stav kako je jedan od ciljeva, koji nisu bili primarno istaknuti, bio da skrene pažnju na položaj učiteljskog staleža, a posebno onog najranjivijeg dijela za čiju je pomoć zadruga osnovana. „Mi nećemo radi njegova rada i nastojanja za učiteljski stalež da reknemo ništa drugo, nego da je osnivač vodila plemenita nakana, da pomogne učiteljskom staležu. Baš ta zaklada – kakve u to vrijeme nije imao činovnički stalež, a niti drugi staleži u nas, urodila je drugim plodom, pa učiteljstvu

govorila – vidite li naše siromaštvo, organizirajte se, jer ko milostinju čeka, čeka svoju propast. Da li je to bila tajna nakana direktora Bujhera, ne može se to danas ustvrditi, jer je tu tajnu ponio sa sobom u grob, a za života po svom položaju nije smio reći. Kako bilo, da bilo, ona je učinila veće usluge učiteljskom staležu. Nego šta se je u prvi mah moglo i pomisliti pod njezinim nevinim humanim imenom“ (Blažeković, 1914: 43).

Kako Papić navodi ovu prvu organizaciju učiteljstvo je prihvatilo širom Bosne i Hercegovine i za relativno kratko vrijeme je predstavljala solidnu materijalnu bazu za zadatke za koje je osnovana (Papić, 1972: 76).

Godine 1904. osnivaju se prva dva učiteljska društva u Mostaru i Sarajevu. Blažeković ističe kako je njihovim osnivanjem bio utrt put boljem zajedničkom životu, bratskoj ljubavi, snošljivosti i uzajamnosti. „Stare rasnde nepovjerenja padaju, dolaze nove ideje sposobne, da u životu izvedu djela“ (Blažeković, 1914: 45). Kasnije su se osnovala i učiteljska društva širom Bosne i Hercegovine i to u sljedećim gradovima: Banja Luka, Tuzla, Derвента, Travnik, Bihać, Bileća, Prijedor, Brčko, Gacko, Zvornik i Bijeljina.

Učiteljsko društvo u Mostaru

Inicijativa za osnivanje prvog učiteljskog društva u Bosni i Hercegovini, javila se od strane učitelja u Mostaru koji se u jesen 1900. godine sastaju i dogovaraju da osnuju društvo. Na tom sastanku učitelj Ante Jukić je preuzeo zadatak da sastavi pravila društva i sazove skupštinu. Nekoliko mjeseci kasnije, 6. januara 1901. godine održana je skupština kojoj je prisustvovalo preko 20 učitelja iz mostarskog, ljubušskog, stolačkog i nevesinjskog kotara. Na ovoj skupštini je izabran i privremeni odbor društva, koji je već 10. januara poslao pravila društva Zemaljskoj vladi na odobrenje (Banoža, 1905: 13). Kako Papić navodi, Vlada je vratila pravila i istaknula da se može osnovati društvo mostarskih učitelja, a nikako društvo koje bi okupljalo učitelje sa šire teritorije. Pomenuti spor između Društva i Vlade trajao je tri godine (Papić, 1972: 77). Razlog tome se, između ostalog, nalazio u principima Zemaljske vlade koji su vrijedili za osnivanje društava općenito u Austro – Ugarskoj. Naime, Kraljačić navodi da se osnivanje društava u to vrijeme zasnivalo na koncesionom sistemu po uzoru na praksu u Austriji, zavedenu u doba Bahova apsolutizma što je trajalo sve do 1867. godine kada je donesen Zakon o društvima.

„Prema ovom sistemu odobrenje za osnivanje društava prepušteno je slobodnoj procjeni vlasti, a posljedica toga bilo je da su mnoge inicijative odbacivane na bazi subjektivnih uvjerenja pojedinih državnih organa“ (Kraljačić, 1987: 163). Početkom maja 1904. godine Zemaljska vlada je vratila pravila udruženju uz odobrenje za konstituisanje društva, pa su učitelji 29. maja iste godine održali konstituirajuću skupštinu društva (Banoža, 1905: 13).

O djelatnostima ovog učiteljskog udruženja i njegovom dugogodišnjem radu moguće je saznati kroz izvještaje sa sastanaka i skupština koji su redovno oglašavani u časopisu *Školski vjesnik*, što se nastavilo u *Učiteljskoj zori*, odmah po njenom osnivanju, u rubrici „Iz zadružnog života“. Mada se kao temeljni cilj osnivanja ove učiteljske udruge može pretpostaviti borba za staleška pitanja, moguće je uvidjeti kako su se na dnevnom redu njenih sastanaka i skupština nalazile raznolike teme. Jedna od njih je bila osnivanje časopisa *Učiteljska zora* koja se nalazila u funkciji glasila ovog udruženja.

Posebno zanimljivo polje djelovanja ove učiteljske udruge bile su aktivnosti koje bismo u današnjem svjetlu mogli tumačiti kao svojevrsno profesionalno usavršavanje nastavnika budući da su nastavnici za sastanke pripremali radove na različite teme iz oblasti nastave ili vlastite nastavne prakse, odgoja, pedagogije i sl. koje su zatim izlagali na sastancima. Na ovaj način učitelji su imali priliku profesionalno osnaživati svoj stalež slušajući i raspravljajući o različitim temama. U tom kontekstu na Glavnoj učiteljskoj skupštini okružja mostarskog bilo je govora o tome kako mladi učitelj koji je završio izobrazbu ne treba stati na tome, nego se u tu svrhu preporučuje, po uzoru na ostale države, organizovati godišnje konferencije i pokrajinske učiteljske skupštine.

Takođe, jedna od tačaka na ovoj skupštini bio je i odnos učitelja prema roditeljima učenika i prema narodu. Istaknuta je i uloga učitelja kao podrške roditeljima djece, ali i cjelokupnom narodu kojeg takođe može informisati i podučavati na raznovrsnim predavanjima. Kada je bilo riječi o materijalnom statusu učitelja, ovom prilikom se govorilo i o učiteljevom sporednom radu kojim bi sebi doprinio u materijalnom smislu, kao što je npr. voćarstvo, svilogojstvo, pčelarstvo i sl. pri čemu je istaknuto da bilo koji takav rad mora biti častan po njegovo zvanje.

Blažeković takođe ističe sljedeće aktivnosti ovog društva: utemeljenje zaklade za osnivanje učiteljskog doma, regulisanje službenih legitimacija koje će učiteljstvo koristiti za ostvarivanje

popusta od 50% na kupovinu karata za vožnju željeznicom, ostvarivanje prava na besplatno dopisivanje društava, utemeljenje štedovne i pripomoćne zadruge (Blažeković, 1914: 79)

Učiteljsko društvo u Sarajevu

Učiteljsko društvo za grad Sarajevo osnovano je 07. 02. 1904. (Kreševljaković, 1969: 101). Na ovaj datum se okupilo oko 75 učitelja i učiteljica učiteljske, više djevojačke i narodnih osnovnih škola grada Sarajeva i okoline. Ovo učiteljsko društvo je naziv *Učiteljsko društvo za grad Sarajevo i kotar* nosilo do 17. aprila 1906. godine kada mijenja naziv u *Učiteljsko društvo za grad Sarajevo i okružje Sarajevsko* (N. N., 1906: 291).

Urednik *Školskog vjesnika* Ljubolje Dlustuš dao je osvrt na osnivanje učiteljskog društva u Sarajevu pri čemu zapaža u pravilima društva tri glavne svrhe njegovog osnivanja. „Kako se iz niže priloženih pravila sarajevskoga učiteljskoga društva vidi određuje se ovdje svrha društva u tri glavna pravca: u pravcu staleških interesa, u pravcu podržavanja svjesnoga učiteljskoga života i društvenih članova i obrađivanja pedagoške struke“ (Dlustuš, 1904:8).

Ovo učiteljsko društvo je poduzimalo korake kojima je nastojalo poboljšati cjelokupno tadašnje obrazovanje. Neki od tih koraka su poduzeti još na samom početku rada društva kada članovi osnivaju jezične kurseve i to iz Talijanskog, Francuskog, Njemačkog, Mađarskog i Engleskog jezika. Pored toga učitelji nastoje da se učiteljstvo profesionalno usavršava, pa na sastanku 18. 11. 1905. godine usvajaju prijedlog da se podnese molba Zemaljskoj vladi da ista organizuje obuku na kojoj bi se učitelji usavršavali u određenoj nastavnoj metodi ili da pošalje jednog člana u Zagreb kako bi tu metodu naučio, a zatim se vratio i podučavao ostale učitelje. Pored ovih, Blažeković ističe još neke od aktivnosti učiteljskog društva u Sarajevu. Sarajevska knjižara Studnička i dr. 1905. godine raspisuje konkurs za izdavanje knjiga na koji su se mogli prijaviti pravoslavni, katolički i muslimanski autori, a učiteljsko društvo u Sarajevu je u svojstvu komisije ocjenjivalo radove koji su se prijavili na konkurs.

U drugoj polovini iste godine ovo učiteljsko društvo poduzima nekoliko aktivnosti s ciljem zbližavanja roditelja i škole, kao što su, kako je to tada nazivano „sijela za roditelje“ na kojima su učitelji održavali predavanja za roditelje na različite teme. Učitelj Ljudevit Dvorniković

održao je prvo takvo predavanje u oktobru 1905. godine pod nazivom „Škola i dom“, a nakon toga je učitelj Risto Vulić u novembru održao predavanje pod nazivom „Uzgoj djeteta do školskog polaska“.

Jedna od tema kojom se ovo društvo bavilo na mjesečnom sastanku u novembru jeste i osnivanje Saveza učiteljskih društava. Aktivnost koja se posebno istakla u radu učiteljskog društva u Sarajevu u 1906. godini bila je Prva opća učiteljska skupština održana od 6. do 8. jula za koju je ovo društvo obavilo pripreme, a na kojoj su se kao govornici istakli članovi upravo ovog društva. Ono što je bitno napomenuti jeste da je učiteljsko društvo u Sarajevu, kao i učiteljsko društvo u Mostaru kao i sva ostala učiteljska društva sva važna pitanja iznosilo i o njima raspravljalo na skupštinama pod nazivom Opća učiteljska skupština. Na ovim skupštinama se raspravljalo o svim bitnim pitanjima koja su učiteljska društva predlagala. Na Prvoj općoj učiteljskoj skupštini govorilo se o učiteljskim platama i dokumentu Nacrt nastavne osnove. Ono o čemu se još na ovoj skupštini govorilo bilo je i osnivanje Saveza učiteljskih društava odnosno, prijedlog pravila Saveza, te konstituiranje privremenog odbora, pa je jasno da je iz učiteljskog društva u Sarajevu i ponikla ideja da učiteljska društva oforme Savez.

„Na sjednici održanoj 5. decembra iste godine učiteljsko društvo u Sarajevu preuzima djelatnost izdavanja i distribucije Radošićevih pisanki, za šta dobiva polovinu od čiste zarade koja se namjenjuje za klupske prostorije i osnivanje društvenih biblioteka. Ovom djelatnošću se učiteljsko društvo u Sarajevu bavilo do kraja 1910. godine kada je ovu zadaću preuzela zemaljska vlada“ (Blažeković, 1914: 47).

Na skupštini 24. aprila 1906. godine učiteljsko društvo za grad Sarajevo odlučuje da analizira „Nacrt nastavne osnove“ koji je izdala Zemaljska vlada u svrhu iznošenja vlastitog mišljenja i stava učiteljstva o njemu. Učitelji odlučuju da svako od njih da svoj osvrt na pomenuti dokument, da se na osnovu tih osvrta napiše elaborat koji će biti odraz stava cjelokupnog učiteljstva, a zatim da se taj elaborat dostavi zemaljskoj vladi. Ovo je još jedan primjer aktivnog odnosa učitelja prema dokumentu koji uređuje nastavu koju će učitelji izvoditi u tom periodu.

Na temelju prethodno navedenog možemo zaključiti da su polja djelovanja ova dva učiteljska društva bila raznolika, te je moguće pretpostaviti kako su i sva ostala učiteljska društva koja su

se osnovala nakon njih, vođena primjerom ova dva učiteljska udruženja u svom radu obuhvatila različite aktivnosti.

Podaci su preuzeti iz časopisa *Učiteljska zora* i *Školski vjesnik*, koji su redovno izvještavali o osnivanju svakog pojedinog učiteljskog udruženja. U časopisu *Učiteljska zora* postojala je rubrika pod nazivom „Vijesnik“ i u njoj su se nalazile vijesti o osnivanju i radu učiteljskih društava, dok je u *Školskom vjesniku* postojala rubrika pod nazivom „Iz zadružnog života“ sa istom tematikom i upravo iz ovih rubrika su preuzeti navedeni podaci o osnivanju i aktivnostima pomenutih učiteljskih društava.

Savez učiteljskih društava Bosne i Hercegovine

Nakon što je ideja učiteljskih društava rođena i oživjela na prostorima Bosne i Hercegovine i nakon što su konstituirana učiteljska društva u mnogo gradova, javila se ideja o stvaranju *Saveza učiteljskih društava Bosne i Hercegovine*. Ideja se pojavila iz administrativnih i tehničkih razloga, budući da je bilo jako teško uspostaviti saradnju između svih društava koja su tada postojala, te uskladiti njihov rad u postizanja postavljenih zadataka, zahtjeva i ostvarenja ciljeva za dobrobit cjelokupnog učiteljstva Bosne i Hercegovine. „Eto stvorili smo na raznim mjestima Herceg – Bosne priličan broj učiteljskih društava. No time još nije dovršen stroj, koji bi nas doveo do željenog cilja. Nijesmo mu naime organe sastavili, da mogu u skladu sjedinjenim silama djelovati“ (N.N., 1905: 43).

Kako piše uredništvo *Učiteljske zore* bilo je evidentno da su sastanci učiteljskih društava bili slabo posjećivani, te su iz tog razloga vrlo često bili otkazivani i ponovo zakazivani. „Uredništvo slabu posjećenost sastanaka ne vidi u nemaru učiteljstva, već u tome da su središta društava za većinu članova previše udaljena, pa učitelji ne mogu da pohagjaju sastanke i skupštine“ (N. N. , 1906: 78).

Namjena Saveza učiteljskih društava je bila da bude upućen u zahtjeve učiteljskog udruženja, da te zahtjeve analizira, te da zatim preduzme konkretne korake koji bi vodili ka njihovom ostvarenju. Na ovaj način Savez je postao matica svih učiteljskih udruženja posredstvom kojih su se zajedničkim snagama učiteljska udruženja borila za svoj materijalni i statusni položaj. „Sve

želje, zahtjevi i savjeti pojedinih učiteljskih društava doći će pred „Savez“ koji će tako biti upućen u sve želje i zahtjeve učiteljstva. „Savezu“ mora biti dužnost da temeljito, svestrano, objektivno i savjesno prouči svako pitanje, da preduzme akciju za oživotvorenje opravdanih i zakonitih zahtjeva dotičnih učiteljskih društava. S druge pako strane „Savezu“ je dužnost, da budnim okom bdije nad interese učiteljstva i da se založi za njih podignuvši svoj glas na sve nepravde koje bi na učiteljstvo ma sa koje strane dolazile“ (N. N. , 1909: 118).

Ozvaničenje osnivanja Saveza učiteljskih društava desilo se šest godina kasnije nakon što se ideja rodila i nakon što se o ovom pitanju više puta raspravljalo na Općim učiteljskim skupštinama. Desilo se to 5. jula 1911. godine u Travniku kada je održana prva skupština Saveza učiteljskih društava Bosne i Hercegovine (N. N., 1911: 129).

Rad učiteljskih udruga tokom Prvog svjetskog rata

Prekretnicu u radu učiteljskih društava u BiH označio je i početak Prvog svjetskog rata kada je djelatnost udruženja bila znatno izmijenjena, odnosno težište je bilo pomjereno s borbe za staleške interese učitelja na doprinos učitelja u neprilikama, koje su usljed ratnih dešavanja snašle stanovništvo Bosne i Hercegovine.

„Naša učiteljska društva širom Bosne i Hercegovine pošto moraju momentalno obustaviti rad oko unaprijeđenja svojih staleških interesa, morali bi svu svoju djelatnost svrnuti na to, da na sve moguće načine materijalno i moralno podupru mnogobrojne humanitarne institucije, koje su nastale povodom rata, da se na taj način iskažu kao ljudi, koji umiju da u potpunom smislu shvate svoje otadžbeničke dužnosti!“ (N. N. , 1914: 249).

U periodu od 1914. do 1918. godine, periodu trajanja Prvog svjetskog rata najveći broj učiteljskih društava je skoro pa u potpunosti obustavio svoj rad, što se očitovalo i neodržavanjem skupština. Ovome je pogodovalo i to što su se članovi učiteljskih društava osipali usljed premještanja iz jednog okružja u drugo. Ipak, i u tom periodu, svjesni važnosti održavanja kontinuiteta svog rada članovi pojedinih učiteljskih društava, kao što su oni iz okružja mostarskog koji su nastojali reafirmirati svoj rad, sazivanjem skupština i biranjem novih upravnih odbora.

Kraj Prvog svjetskog rata označio je raspad Austro – Ugarske, a Bosna i Hercegovina je postala dijelom novog državnog uređenja Kraljevine SHS. U novom političkom uređenju učitelji su vidjeli novu priliku i očekivali su bolji staleški položaj, budući da ovaj put nije riječ o okupatorima, već o domaćoj vlasti. „Donedavni naši gospodari ometali su u narodu naš rad, sprečavali narodnu prosvjetu i odgoju, a mjesto škole podizali vojarnice, kaznionice i postuharnice kao palače. Nije im bio u interesu naš narodni napredak, a ni učiteljski rad, za to ga i slabo plaćahu, jer su učitelji sinovi našega naroda, a obilno su nagrađivali svoje ljude za nerad i loš rad. Mi smo sada svoji, pa treba da smo pravedni, spram svakoga, sebe i svoga“ (N. N., 1918: 210).

O tome šta su o obrazovnim ciljevima Austro – Ugarske obrazovne politike mislili učitelji najbolje govore komentari učitelja nakon raspada Austro – Ugarske. „Škola treba da izravna razlike, da uništi opreke, da stvori sklad duša i srdaca, da stvori od svih državljana sluge dužnosti i zatočenike prava i slobode najpošljednjeg čovjeka. Budimo najprije veliki ljudi i odgajajmo najprije ljude, tad smo odgojili i rodoljube. Nije sreća u velikoj domovini, već je sreća i veličina domovine u moralnoj vrijednosti njezinih sinova“ (N. N., 1918: 188).

Drugi opet, u tom kontekstu komentiraju poteškoće u radu društava prouzrokovane ratnim prilikama i smjenom vlasti u Bosni i Hercegovini. „Kao što je svjetski rat razorno djelovao na sve, tako je i na društvene prilike, naročito u našim krajevima štetno uplvisao, da se redovan rad naših društava znatno poremetio i okrnjio. Dapače su nekoja društva po kotarskim mjestima gotovo i prestala da funkcionišu, a u svim ostalim našim društvima nijesu sva nastavna lica zbog raznih neprilika niti mogla pristupiti kao članovi svojim udruženjima“ (N. N., 1919: 60).

Jedan od prvih koraka koje su učitelji poduzeli u Kraljevini SHS bila je odluka da se reafirmira rad učiteljskih udruga koji je u toku rata bio obustavljen. Nakon toga učitelji su poduzeli aktivnosti za osnivanje zajedničke organizacije svih nastavnčkih lica. „Učiteljstvo iz svih krajeva Kraljevine SHS, sastaje se 08. juna 1919. u Beogradu i zajedničkim snagama donosi odluku o osnivanju Jedinstvenog učiteljskog Saveza u Jugoslaviji kroz kojeg kao glavnog zajedničkog organa“ (N. N., 1919: 79). Učiteljski savez u Jugoslaviji postao je organ učiteljskog djelovanja i borbe za učiteljski položaj i status.

Postignuća i slabosti u radu učiteljskih udruga

Kada se govori o uspjehu i radu učiteljskih društava učitelji na mnogo mjesta u *Učiteljskoj zori* komentarišući rad društava, iznose zadovoljstvo ili negodovanje aktivnošću učiteljstva i njihovom angažovanju u radu društava. Tako je učitelj Semiz, iznoseći zadovoljstvo trenutnom situacijom, smatrao da je učiteljsko društvo u Mostaru postiglo značajan uspjeh skrećući pažnju na stanje učiteljskog staleža. „Za ovo kratko vrijeme ko je imao oči da vidi i koga je interesovao rad našega društva, mogao je uvideti da je društvo postiglo mnogo više nego što se od njega moglo očekivati, te se danas više vodi računa i govori o materijalnom stanju učitelja, nego što je to do sada bilo“ (Semiz, 1905: 50).

Učitelj Ante Jukić, predsjednik Učiteljskog društva u Mostaru, u tekstu pod nazivom „Naša organizacija“ je pisao o uspjehu učiteljskih udruženja u njihovom kratkom vremenskom postojanju. „I ako naša udruženja postoje samo dvije ili tri godine – opažamo većih i stvarnijih uspjeha, opažamo, da nestaje onog potištenog servilizma među učiteljstvom i da se učiteljski stalež poštuje i cijeni onako kako to i zaslužuje, a naravno da je onda i moralni uspjeh veći, rad u školi intenzivniji i napredniji“ (Jukić, 1907: 25). S druge strane Jukić se takođe osvrnuo i na uzroke zbog kojih je smatrao da je postojao veliki broj učitelja koji nisu bili zainteresovani za angažman u udruženjima. „Uzroka imade mnogo, koji ih daleko drže od društva, ali – na žalost najviše se kod nekih opaža manjkavost učiteljske svijesti i ponosa i nehaj za sve što strogo ne spada u njegov nastavnički rad, misleći, da izvan propisane nastavne osnove za učitelja nema više nikakve dužnosti. Drugi pako, ne videći u prvom početku odmah velikih uspjeha – odbijaju misao u udruženju, a treći povukoše se, jer im je povrijeđen lični ponos, jer su tobože zapostavljeni mlagjim, odvažnijim i agilnijim članovima društva, a neki i zato, jer im je u duši ostao još trag nekadanjeg straha i ropskog snošenja svog teškog bremena“ (Jukić, 1907: 26).

S druge strane, autori u tekstovima objavljivanim u *Učiteljskoj zori* iznose najveći broj kritika na račun malobrojnosti onih koji su bili nosioci zajedničke odgovornosti za učiteljski stalež, tj. svakog učitelja pojedinačno koji nije radio za dobrobit učiteljskog staleža angažmanom u učiteljskim udrugama, već je u prvi plan stavljao vlastite interese. Moguće je primijetiti da kritičari učiteljima zamjeraju apatiju, nezainteresovanost i indiferentnost prema napretku učiteljskog staleža. Čini se, na osnovu pisanja učitelja u *Učiteljskoj zori*, kako se ni nakon nekoliko godina od prethodno navedenog Jukićevog osvrta, stanje što se tiče brojnosti učitelja u

učiteljskim društvima nije promijenilo na bolje. S tim u vezi Rogić i Majstorović svaki kroz svoju prizmu gledanja ilustruju trenutno stanje i analiziraju njegove uzorke. Oba autora odgovornost za stanje, onakvo kakvo jeste, ponajviše vide u nezainteresovanosti učitelja da doprinesu njegovom poboljšanju.

„Mnogo se sa strane, pozvane i nepozvane prigovara našim društvima, da nemaju uspjeha, pa je li to nemio glas, ne samo za naša društva – kao cjelinu, nego i za svakog nas pojedinca, pripadao on formalno tome društvu ili ne. Da naša društva ne mogu naprijed, tome smo mi pojedinci krivi, jer nijesmo solidarni, nijesmo upućeni u korist takvih institucija, ne smatramo da su nam interesi zajednički, nego u više slučajeva svoje lične interese pretpostavljamo općim i svaki tegli na svoju stranu“ (Majstorović, 1909: 43). U ovom članku autor iznosi niz kritika na račun učiteljstva u smislu da kritikuje njihovu apatiju, nezainteresovanost za uključivanje u udruženja pri čemu ona broje malo članova. Pri tome, ipak, smatra kako su i pored navedenih manjakovosti, udruženja postigla dovoljno i da bi postigla i više ukoliko bi se među učiteljstvom proširila svijest za uključivanje u udruženja.

Rogić u istom kontekstu iznosi određene razloge koje učitelji navode kao opravdanje za svoju nezainteresovanost za angažman u udruženjima. „Koliko ih je koji pristupiše kao članovi u pojedina učiteljska društva. Relativno malo. Šta je sa ostalima? Teško je konstatirati. Može se reći samo to, da u svrhu opravdanja svoje pasivnosti navadaju nekakav nerad učiteljskih društava, neznatne rezultate njihovog djelovanja i konačno nesposobnost vođa“ (Rogić, 1913: 191).

Vlastiti osvrt na rad učiteljskih udruga dalo je i uredništvo časopisa *Školski vjesnik* na čelu sa Ljuboljem Dlustušem. U članku pod naslovom „Naša učiteljska organizacija“ Dlustuš iznosi niz kritika na rad učiteljskih društava nakon što su prošle četiri godine od kako je počeo njihov rad. Čini se kako se, između ostalog učiteljskim društvima ponajviše zamjeralo to što su se u osnivanju i radu, kako on smatra, vodili različitim ciljevima, među kojima su neke isticali u prvi plan, a neke skoro pa zanemarivali. S tim u vezi zamjerao im je premalo aktivnih članova i premalo kontakta među članovima i samim društvima. „Dok su se javno isticali obrazovni i kulturni staleški ciljevi, u koje su zreliji elementi megju začetnicima i vjerovali, dotle su drugi držali jednim glavnim ciljem udruživanja popravak materijalnog stanja našega učiteljstva. Ne mislimo reći da je udruživanje u tom pravcu irelevantno, samo se namišljeni cilj ne postizava

onako kako su neki naši druzi to zamišljali. Oni su mislili, da je zakonito konstituisana udruga takva moć, koja vlasti može nametnuti svoju volju. Tako dakako stvar ne stoji, već ona stoji u tome, što se učiteljstvo, udruženo u svrhu nastojanja oko ozbiljnih i plemenitih zadaća prikazuje kao ugleda i obzira dostojan moralan faktor i za se nešto zatraži rado mu se daje“ (Dlустаš, 1908: 5).

Uloga pedagoške štampe u djelovanju učiteljskih udruga

Pedagoška štampa kao građa iz perioda Austro – Ugarske okupacije u Bosni i Hercegovini ponajbolje oslikava kako djelovanje učiteljskih udruga u to vrijeme, tako i vlastitu ulogu u njihovom djelovanju.

Kada iz ove vremenske tačke gledište posmatramo djelovanje učiteljskih udruga u vrijeme u koje komunikacijske tehnologije kakve danas poznajemo praktično nisu ni postojale, nameće se pitanje kako su učiteljske udruge funkcionirale, kako je teklo njihovo oglašavanje, kako su se zakazivali susreti i sastanci, te kako je učiteljska udruga sa jednog kraja zemlje bila upućena u rad učiteljske udruge na drugom kraju zemlje ili kako su svi oni koji nisu bili članovi učiteljskih udruga niti učitelji uopće bili obaviješteni o njihovom radu. Odgovor na to pitanje nalazi se na stranicama brojeva pedagoške štampe koja se u to vrijeme izdavala u Bosni i Hercegovini, a iz tog vremena izdvajaju se tri pedagoška časopisa.

„Zemaljska vlada izdavala je stručni list „Školski vjesnik“ (1894-1909), što ga je uređivao Ljuboje Dlустаš. Učiteljstvo osnovnih škola izdavalo je časopis „Učiteljska zora“, prvo u Mostaru (1906-1910), a onda u Sarajevu (1911-1919). Sličan časopis pod imenom „Srpska škola“ izdavali su učitelji srpskih konfesionalnih škola“ (Kreševljaković, 1969:46).

Školski vjesnik izdavala je i finansirala Zemaljska vlada. Za šesnaest godina koliko je izlazio, časopis je objavio pravo bogatstvo praktičnih primjera iz nastave u osnovnim i srednjim školama u što se moguće uvjeriti uvidom u primjerke ovog časopisa. „Časopis je prestao izlaziti krajem 1909. godine, a iduće godine, umjesto njega, pojavio se „Školski glasnik“, koji je izlazio sve do 1923. godine“ (Papić, 1972: 182). Ovaj časopis, za razliku od narednog, *Učiteljske zore*, o kojoj će biti više riječi u nastavku rada, nije toliko pridonio djelovanju učiteljskih udruga budući da ga

je izdavala Zemaljska vlada, a ne učitelji, pa u tom smislu nije mogao poslužiti kao glasnik niti učiteljskih udruga, niti onoga za šta su se one zalagale. Kada su učiteljske udruge posrijedi, *Školski vjesnik*, je u skladu sa svojim nazivom i bio vjesnik rada ovih udruga, tako što je na svojim stranicama donosio vijesti i informacije o osnivanju i aktivnosti udruga. „Koliko je i kakvih usluga činio taj list našem školstvu, najbolje će se svaki uvjeriti, ako pomno prolista tih šesnaest knjiga. Prosudujući hladno i razborito, mora čovjek priznati, imajući u vidu tadašnje okolnosti, da je pridonio mnogo za napredak našeg školstva. Nepristran kritičar, kad bude pisao kulturnu istoriju našega školstva, neće ga moći mimoići, a da mu ne odredi važnost. Sad već, kad taj list spada prošlosti, konstatiraćemo jednu činjenicu. Šta nije mogao i smio učiniti više, onako, kako je bila narodna i učiteljska želja s izvjesnim ciljem i proračunanim posljedicama, koje se danas jasno odražuju u cijelom našem nacionalnom životu“ (Blažeković, 1914: 43).

Na prijedlog Zemaljske vlade i uz saglasnost Zajedničkog ministarstva finansija u oktobru 1905. izašao je prvi broj časopisa *Učiteljska zora*. *Učiteljska zora* izlazila je u Mostaru do 1910. godine, a kasnije u Sarajevu do 1921. Papić *Učiteljsku zoru* ističe kao prvo pedagoško glasilo pokrenuto voljom učitelja (Papić, 1972: 183). Ovaj časopis je od sva tri ovdje pomenuta imao najveću ulogu u djelovanju učiteljskih udruga. Naime, *Učiteljska zora* je pokrenuta upravo u početku staleškog organizovanja učiteljstva u Bosni i Hercegovini, te svojim prvim brojem postaje zvanični list Učiteljskog društva narodnih osnovnih škola okružja mostarskog. „Stoga, da zadovoljimo dobrovoljno primljenoj zadaći, „*Učiteljska zora*“ će u prvom redu donositi članke o staleškim interesima, a onda će se baviti svim pitanjima, koja spadaju i zasijecaju u život škole i učitelja, te će budno pratiti pedagoški rad ostalih naroda, a osobito rad naše slavenske braće, donoseći pregled rada njihovih udruženja, a više puta će i koje plemenito zrnce presaditi u našu bašču, da urodi i kod nas onim plodom, kojim je i kod njih, da ugledav se u njih, poradimo i mi oko našeg općeg boljitka“ (N. N. , 1905: 3). Kakvu je nadu učiteljstvo vidjelo u osnivanju ovog časopisa govori i njegov simbolični naziv, u koji je, čini se, utkana sva nada učiteljstva da će im u budućnosti svanuti zora, novi dan, tj. novi i bolji period za njihov stalež.

Izlazak novog časopisa, *Učiteljske zore*, popraćen je i u *Školskom vjesniku* iz 1905. godine od strane uredništva ovog časopisa. „Polovinom mjeseca oktobra ugledao je svjetlo prvi broj ovog školskog lista, koji je svakako znamenita pojava u prosvjetnom razvoju ovih zemalja. Taj je list prva manifestacija samostalne snage jedne učiteljske generacije, koja je plod prosvjetnog

nastojanja zadnjih dvaju decenija u ovim zemljama. Učiteljstvo, udruženo u Mostarskom učiteljskom društvu preglo je da ovim listom dade izražaja svojoj staleškoj samosvijesti kao što je to izloženo u programnom članku ovog prvog broja“ (Dlustuš, 1905: 692).

I zaista, *Učiteljska zora* je ispunjavala zadaću koju je sebi pripisala prvim brojem i do posljednjeg broja je bila u službi učitelja, borbe za njihov staleški i materijalni položaj, te glasilo svih učiteljskih udruga koje su djelovale u to vrijeme. Na stranicama brojeva *Učiteljske zore* nalazili su mnogobrojni tekstovi autora koji su pisali za ovaj časopis, a čija je tema bio status učitelja, status učiteljica, materijalno nagrađivanje učiteljica, a zatim obavijesti o osnivanju svake nove učiteljske udruge, obavijesti i pozivi na skupštine, te izvještaji sa skupština.

Ono što je potrebno napomenuti je to, da zadaća *Učiteljske zore* nije prestala njenim izdavanjem, naprotiv, ona traje i danas, jer predstavlja pisanog svjedoka jednog vremena i stanja u učiteljstvu Bosne i Hercegovine u vrijeme Austro – Ugarske. „Bez Učiteljske zore i onog što je u njoj sačuvano ne bi se mogao utvrditi proces razvoja staleške organizacije učitelja i njen značaj za historiju školstva“ (Papić, 1972: 183).

6. ZAKLJUČAK

Dolaskom na područje Bosne i Hercegovine Austro – Ugarska monarhija je unijela promjene u sve sfere života i društvenog djelovanja, što je neminovno utjecalo i na obrazovni sistem. Tokom četrdeset godina koliko se ova vlast zadržala na području Bosne i Hercegovine desile su se mnogobrojne promjene vezane za školstvo, koje su takođe obuhvatile učiteljstvo kao jedan od najznačajnijih segmenata jednog obrazovnog sistema.

Potreba osnivanja učiteljskih udruga u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austro - Ugarske javila se mnogo ranije nego su učiteljske udruge osnovane. Njihovom nastanku pogodovalo je više faktora koje je nova vlast donijela kroz novi obrazovni sistem u Bosnu i Hercegovinu. Položaj učiteljskog staleža je bio na nezavidnom nivou, o čemu su učitelji pisali kroz pedagošku štampu i govorili u javnim istupima. Najveći problemi učiteljskog staleža ogledali su se u slabom nagrađivanju, odnosno u niskim učiteljskim platama. One su u vrijeme Austro – Ugarske u par navrata povećavane, ali nikada do one vrijednosti, kojom bi učiteljstvo bilo zadovoljno. Još jedna nepovoljna prilika po učiteljstvo u to vrijeme, bila je fenomen „celibata“ za učiteljice, koja ih je stavljala u nejednakopravan položaj u odnosu na učitelje. Materijalni status učitelja nije bio njihov jedini problem u to vrijeme, jer učitelji nisu imali društveni status ekvivalentan zadaćama koje su u to vrijeme obavljali, kako u školi, tako i raznolikim aktivnostima izvan škole, poput književnosti ili bilježenja narodnog stvaralaštva.

Iz rezultata istraživanja moguće je uočiti kako je sve navedeno pogodovalo da se učitelji okupe u učiteljske udruge u kojima će se boriti za svoja prava i status u društvu. Prve takve udruge osnovane su u Mostaru i Sarajevu, a zatim po uzoru na njih i u mnogim drugim mjestima/kotarima, kao što su Tuzla, Banja Luka, Bihać i dr.

O uspjesima učiteljskih udruga je kroz pedagošku štampu i to prvenstveno časopise *Školski vjesnik* i *Učiteljska zora*, govoreno kroz različite kontekste, pozitivne i manje pozitivne, ali evidentno je kako su učiteljske udruge u to vrijeme napravile veliki pomak samim ukazivanjem na spremnost ka ujedinjenju učiteljskog staleža u borbi za svoja prava kroz postavljanje jasnih i konkretnih zahtijeva, kako u pogledu učiteljskog staleža tako i u pogledu školstva. Ovim koracima učiteljstvo Bosne i Hercegovine je skrenulo pažnju na svoj položaj kako onaj društveni, tako i materijalni. Učitelji su svojim udruživanjem pokazali da nisu samo pasivni

posmatrači aktuelnog stanja, već su udružili svoje snage, znanja i ideje kako bi poboljšali svoj status. Sve aktivnosti koje su učiteljska društva poduzimala u okviru vlastitog rada i rada kroz Savez pokazale su da učiteljski rad nije samo podučavanje, već da su učitelji spremni na mnoge druge aktivnosti, kao što su stručne izobrazbe i usavršavanja učitelja koja su doprinijela vrijednosti učiteljskog staleža, ali i pokazala ostalim činovnicima i vlasti da učitelji ne pristaju na stanje u kojem su se našli. Samo osnivanje i legalizovanje učiteljskih udruženja, učiteljima Bosne i Hercegovine dalo je poziciju iz koje jasno smiju zahtijevati svoja prava i postati aktivnim sudionicima svega onoga što se ticalo kako učiteljstva, tako i školstva. „Zar su prije smjeli učitelji tražiti i moliti otvoreno svoje pravice kao danas? Zar se prije ma i u jednoj zgodi, kad se je radilo bilo o našoj koži, bilo o školskim reformama, pitalo i učiteljsko mijenje? A danas naša udruženja, ne samo da smiju moliti, nego i zahtijevati, da se učiteljska prava poštuju i da se pravedni zahtjevi učiteljski ispune – i danas, kad se radi o organizaciji čitavog školstva – naša će udruženja biti u tom radu zastupana, te neće dozvoliti, da drugi kroje za nas haljinu, pa mi ostajemo kratkih rukava“ (Jukić, 1907: 26).

Kao najveće postignuće učiteljskih udruženja – pojave jedne obrazovne epohe Bosne i Hercegovine može se istaći pomak od pasivnog ka aktivnom položaju učiteljstva, koje se upravo udruživanjem uspjelo oduprijeti statusu koji im je bio nepravdano nametnut i staviti u poziciju slobodnog ispoljavanja svojih zahtjeva i traženja prava koja su svojim školskim i vanškolskim radom u to vrijeme zavrjeđivali. Učiteljske udruge su ostavile smjernice i putokaze učiteljstvu budućnosti, a svojim djelatnostima različitog karaktera poboljšale su učiteljski status, ali i obogatile školstvo tog vremena.

LITERATURA

1. Bandur, V., Potkonjak, N. (1999). *Metodologija pedagogije*. Beograd: Savez pedagoških društava Jugoslavije;
2. Banoža, M. (1905). Osnutak učiteljskog društva okružja mostarskog. *Učiteljska zora*, (1), str. 13 – 15;
3. Besarović, R. (1987). *Iz kulturne prošlosti Bosne i Hercegovine u Austro – Ugarskom periodu (1878 – 1918)*. Sarajevo: Veselin Masleša;
4. Blažeković, S. Đ. (1914). Osvrt na desetogodišnji rad Učiteljske zore. *Učiteljska zora*, (1), str. 42 – 48 i 79 – 86;
5. Bogičević, V. (1965). *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika;
6. Bosanac, Z. (1912). Tragika učiteljice. *Učiteljska zora*, (5 i 6), str. 216 – 218;
7. Dlustuš, Lj. (1894). Promjene u organizaciji školstva Bosne i Hercegovine. *Školski vjesnik*, (2), str. 1 – 24;
8. Dlustuš, Lj. (1908). Naša učiteljska organizacija. *Školski vjesnik*, (4), str. 1 – 21;
9. Dukić, A. (1895). Zar i učiteljicama istu plaću. *Školski vjesnik*, (3), str. 78 – 79;
10. Džaja, S. M. (2002). *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878-1918) integracija između tradicije i ideologije*. Mostar: ZIRAL;
11. Hurić - Bećirović, R., Bećirović, S. (2015). Obrazovanje Bošnjakinje i njena društvena uloga u vrijeme Osmanske uprave na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, *ANALI GBH*, (44), str. 187-199;
12. Jukić, A. (1907). Naša organizacija, *Učiteljska zora*, (2), str. 25 – 27;

13. Jukić, A. (1904). Učiteljev rad i njegova nagrada. *Školski vjesnik*, (7), str. 393 – 401;
14. Kasumović, I. (1999). *Školstvo u Bosanskom ejaletu za vrijeme Osmanske uprave*. Mostar: Islamski kulturni centar Mostar;
15. Kemura, I. (1986). *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903 – 1941)*. Sarajevo: Veselin Masleša;
16. Kraljačić, T. (1987). Kalajev režim u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Veselin Masleša;
17. Kreševljaković, H. (1969). Sarajevo za vrijeme Austrougarske uprave (1878-1918). Arhiv grada Sarajeva: Sarajevo;
18. Kruševac, T. (1960). Sarajevo pod Austro-Ugarskom upravom 1878-1918., Muzej grada Sarajeva: Sarajevo;
19. Mandić, D. (1982). *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*. Toronto – Zurich, Rome – Chichago: ZIRAL;
20. Majstorović, S. (1909). Naši grijesi. *Školski vjesnik*, (4), str. 41 – 44;
21. Mužić, V. (1999). *Uvod u metodologiju istraživanja odgoja i obrazovanja*. Zagreb: Educa;
22. Lovrenović, I. (2016). Mit o sretnome dobu. *Savremene percepcije kulturnog naslijeđa Austro – Ugarske u Bosni i Hercegovini*, str. 1 – 4;
23. Papić, M. (1972). *Školstvo u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austro – Ugarske*. Sarajevo: Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša“;
24. Papić, M. (1987). *Učitelji u kulturnoj i političkoj istoriji Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Svjetlost;
25. Papić, M. (1966). *Stazama prosvjete i kulture*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika;

26. Rogić, D. (1913). O organizaciji uopće, a o našoj staleškoj napose. *Učiteljska zora*, (8), str. 189 – 192;
27. Semiz, S. I. (1905). Riječ dvije o „Učiteljskom društvu“. *Učiteljska zora*, (9), str. 50 – 51;
28. Šušnjara, S. (2013). Učiteljstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro – Ugarske. *Anali za povijest odgoja*, (12), str. 55 – 74;
29. Šušnjara, S. (2014). Školovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini u doba Austro – Ugarske (1878 – 1918). *Napredak*, (4), str. 453 – 466;
30. Šušnjara, S. (2016). Iskoraci u školstvu u vrijeme Austro – Ugarske monarhije, *Zbornik radova sa znanstveno – stručne međunarodne konferencije „Ka novim iskoracima u odgoju i obrazovanju“*, (1), str. 31 – 40;
31. N. N. (1905). Šta hoćemo? *Učiteljska zora* (1) str. 2 – 3;
32. N. N. (1905). Za savez učiteljskih društava u Bosni i Hercegovini. *Učiteljska zora* (3) str. 41 – 42;
33. N. N. (1905). Iz zadružnog života. *Školski vjesnik* (10) str. 199 – 201;
34. N. N. (1906). Sa uredničkog stola. *Učiteljska zora* (4) str. 78;
35. N. N. (1906). Iz zadružnog života. *Školski vjesnik* (15) str. 291;
36. N. N. (1908). Peta glavna skupština okružja mostarskog. *Učiteljska zora* (12) str. 62 – 65;
37. N. N. (1909). Zadatak „Saveza učitelj. Društava“. *Učiteljska zora* (6) str. 117 – 118;
38. N. N. (1911). Prva „Savezova“ i treća opća učiteljska skupština. *Učiteljska zora* (5 i 6) str. 1;
39. N. N. (1914). Vjesnik. *Učiteljska zora* (5) str. 249;
40. N.N. (1918). Naš položaj u slobodnoj domovini. *Učiteljska zora* (7 i 8) str. 209 – 210;
41. N.N. (1918). „Planula zora, svanuo dan“. *Učiteljska zora* (9 i 10) str. 185 – 188;

42. N.N. (1919). Kolegama i kolegicama. *Učiteljska zora* (2) str. 60 – 61;